

Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela

Apstrakt

Predmet ovog rada je prikaz redefinicije sekularne verzije turskog nacionalizma u periodu nakon uvođenja višestranačja u Republici Turskoj. U okolnostima Hladnog rata turski nacionalizam se otvoreno reinterpreтира u skladu sa islamskim i osmanskim komponentama identiteta čime se postepeno napušta izvorna kemalistička koncepcija. Data evolucija doživljava vrhunac nakon puča 1980. godine kada će tursko-islamska sinteza postati deo zvanične agende, sponzorisanе od strane vojnih vlasti. Izborni uspesi i dolazak na vlast islamističke Partije blagostanja (*Refah Partisi*), a nakon toga Partije pravde i razvoja (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP) mogu se tumačiti kao logičan sled takvog razvoja.

Ključne reči

Republika Turska, turski nacionalizam, kemalizam, tursko-islamska sinteza, sekularizam, islamizam

[1] Redovni profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, E-mail: zorkst@yahoo.com

[2] Institut za političke studije u Beogradu, E-mail: dusancorbic@gmail.com

Uvod

Nakon dve decenije vlasti AKP, kemalistička osnova turske države je u velikoj meri korigovana u skladu sa ideološkim usmerenjima ove stranke. To se posebno odnosi na preispitivanje kemalističkih aspekata turskog nacionalnog identiteta. Reč je o rekonstrukciji turskog nacionalizma u pravcu pojačane islamizacije istog čime se istovremeno podriva izvorni, sekularni karakter države. S tim u vezi, cilj ovog rada jeste evolutivna analiza turskog nacionalizma od kemalističkog, sekularnog modela ka religijskoj verziji.

Hronološkim redom biće prikazano kako je paralelno sa demokratizacijom i otvaranjem zemlje nakon Drugog svetskog rata došlo do uspona temeljnih, a ipak potiskivanih, islamsko-osmanskih činilaca turskog nacionalnog identiteta. Na taj način se pruža šira slika neophodna za valjano sagledavanje etno-religijskih podela sa kojima se savremena Turska suočava. Otuda se turski nacionalizam može označiti kao neizostavna karika u razumevanju trenutnih političkih dešavanja, posebno manifestacije kurdskog nacionalizma.

U nastavku rada, biće izložena pojmovna određenja i klasifikacija nacionalizma na građanski i etnički model kao okvir za dalju analizu turskog slučaja. Nakon toga, biće predstavljen istorijat razvoja, odnosno osnovne konture kemalističkog nacionalizma i hladnoratovska redefinicija turskog nacionalnog identiteta na bazi islamsko-osmanskih elemenata. U skladu sa tim, izborni uspesi islamističke opcije tokom devedesetih, dolazak na vlast AKP 2002. godine i identitetska kretanja nakon toga biće posmatrani kao razvoj određen već pređenim putem.

Između građanskog i etničkog koncepta nacije

Rukovodeći se Gelnerovom (*Ernest Gellner*) definicijom, nacionalizam se može odrediti kao političko načelo po kojem politička i nacionalna

zajednica trebaju biti istovetne (Gelner, 1998: 21). U skladu sa tim, nacija se može definisati kao „imenovana ljudska populacija sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim sećanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima svih pripadnika“ (Smit, 2010: 30).³ Pritom, važno je naglasiti da je nacionalizam taj koji prethodi, stvara nacije (Gelner, 1998: 75).

Imajući u vidu genezu i razvoj, možemo izdvojiti zapadni, građanski koncept nacije i etnički, svojstven istočnoevropskim i azijskim shvatanjima.⁴ Građanski model je u osnovi teritorijalni koncept po kojem nacije moraju posedovati kompaktne teritorijalne celine. Tako su istorijska teritorija⁵, pravno-politička zajednica, jednakost pripadnika kao i zajednička građanska kultura i ideologija fundamentalni elementi ovakvog shvatanja nacije. S druge strane, etnički model ističe rodnu kulturu i zajednicu rođenja, odnosno zajednicu ljudi iste loze, natporodicu. Nasuprot vernalularnoj kulturi zasnovanoj prevashodno na jeziku i običajima, zapadni koncept se usredsređuje na političku zajednicu koja se pokorava zajedničkim zakonima i institucijama. Može se konstatovati da svaki nacionalizam sadrži elemente oba tipa u većoj ili manjoj meri (Smit, 2010: 23-27).

Prateći takva određenja, kemalistički nacionalizam se može okarakterisati prvenstveno kao građanski tip nacionalizma sa značajnim elementima etničkog modela, naročito tokom tridesetih godina 20. veka. Bez obzira na postojanje etničkih tendencija u okviru turskog nacionalnog pokreta, on je ostao asimilatorski i inkluzivan za sve muslimane u zemlji koji prihvataju turski jezik. Drugim rečima, otvoren za sve one koji prihvataju „tursku kulturu“.⁶ Nacionalizacija kroz religiju ukazuje na osmansko nasleđe millet sistema kao značajnu determinantu u procesu nacionalne izgradnje. U tome leži kontradiktornost kemalističkog nacionalnog projekta zasnovanog na islamu kao ključnoj identitetskoj premisi i istovremenoj tendenciji uklanjanja islama iz javne sfere (Uzer, 2016: 3; Cagaptay, 2006: 161-162).

[3] Kemal Atatürk je naciju definisao kao grupu ljudi koja naseljava istu teritoriju, vezana je istim zakonima, jezikom i moralom (Kirişçi and Winrow, 1997: 97)

[4] Francuski koncept građanskog nacionalizma, koji je u najvećoj meri uticao na kemalizam, evoluirao je kao asimilacioni, nasuprot nemačkoj, organskoj verziji (Greenfeld u: Katalin, 2016: 277).

[5] Teritorija mora biti istorijska, sakralna čak i kada nije zemlja prvobitnog porekla kao u turskom slučaju (Smit, 2010: 23).

[6] Reč je o konceptu glavnog mislioca turskog nacionalizma Zije Gekalpa (*Ziya Gökalp*) i odnosi se na zajedničku istoriju, sistem verovanja, vrednosti, tradiciju i običaje osmansko-turskih muslimana (Cagaptay, 2006: 93). Zija Gekalp i Jusuf Akčura (*Yusuf Akçura*) su presudno doprineli razvoju kemalističkog nacionalizma (Videti više u: Uzer, 2016).

Osnove kemalističkog nacionalizma: nastanak i razvoj

Suočeni sa krizom i postepenim propadanjem Osmanske imperije, osmanski intelektualci su pokušali da formulišu identitetske perspektive u cilju preživljavanja klonulog Carstva. S jedne strane su bili oni, okupljeni u Mladoturskom pokretu, koji su rešenje videli u integrativnoj moći zajedničkog osmanskog državljanstva. Protivnici ove ideje isticali su značaj islamskog identiteta kao temelja solidarnosti i homogenizacije etnički raznolikog muslimanskog stanovništva. Najzad, usled neuspeha osmanskog identitetskog projekta, u okviru pomenutog mladoturskog fronta vremenom je počela da jača i kristališe se ideja o zasebnom turskom nacionalnom identitetu koja će postati osnovna platforma nove turske države predvođene generalom Mustafom Kemalom (*Mustafa Kemal Atatürk*) (Kosebalaban, 2011: 1; Donmez, 2007: 47).

Kemalisti će vođeni takvim idejama o turskoj nacionalnoj posebnosti artikulirati novi, vesternizatorski nacionalizam, oslobođen ranijih panturkističkih ambicija (Smit, 2010: 163-164). Kemalizam se razvija kao nacionalistička doktrina usredsređena na stvaranje, razvoj i očuvanje novoformirane Republike. Taj razvoj pratio je zapadni model kao isključivi način opstanka usled čega se Atatürkove reforme moraju posmatrati u skladu sa takvom paradigmom čiji je najvažniji produkt upravo turski nacionalni pokret (Jović, 2016: 357). Može se konstatovati da je kemalistička modernizacija nastavak i finalizacija osmanskih reformskih tendencija. Shodno tome, važno je naglasiti osmansko nasleđe u kontekstu kemalističkog procesa nacionalnog konstituisanja.

Uprkos kemalističkoj stigmatizaciji osmanske prošlosti i islama, ove reference ostaju temelji na kojima će biti izgrađen nacionalni identitet. U prilog tome svedoči Gekalpova formulacija turske kulture zasnovane na nasleđu osmansko-turskih muslimana. Dakle, islam se može okarakterisati kao ključni činilac homogenizacije identiteta, čime je republikanska Turska nastavila da sledi osmansku politiku milet sistema prilikom markiranja podobnih i nepodobnih grupa za utapanje u turski nacionalni korpus. Osmanski hrišćani tretirani su kao posebna etno-religijska zajednica, izvan turskog nacionalnog bića čak i kada su ispunjavali jezičke predispozicije za inkluziju kao u slučaju hrišćansko-anadolskih Karamanlija (Cagaptay, 2006: 80-83; Uzer, 2016: 97; Jović, 2016: 358).⁷

Kemalistički režim pokušao je da stvori zapadnjačke, moderne i sekularne Turke, svesne svoje nacionalne posebnosti. U tom kontekstu sekularizam treba posmatrati kao metod ograničenja islamskog uticaja na državu i društvo kroz osnivanje institucija kojima je uspostavljena dr-

[7] Sporazum o razmeni stanovništva sa Grčkom iz 1923. godine predviđao je razmenu turkofonih pravoslavnih Karamanlija, dok je muslimansko stanovništvo Krita i Janjine, čiji je maternji jezik bio grčki, preseljeno u Tursku. Ugledni kemalistički intelektualac i političar Sufi Tanrıöver (*Suphi Tanrıöver*) smatrao je da turkofone Karamanlije nije trebalo uključivati u sporazum o razmeni budući da predstavljaju najčistiji i prvobitni turski rod (Cagaptay, 2006: 83; Klog, 2000: 56-57).

žavna kontrola religije. Prema Atatürku, sekularizam je bio državno oruđe protiv onih ideja koje su mogle ugroziti opstanak same nacije (Uzer, 2016: 92; Katalin, 2016: 284). Na trećem partijskom kongresu vladajuće Republikanske narodne partije (*Cumhuriyet Halk Partisi*, CHP) 1931. godine, sekularizam je proklamovan za jedan od osnovnih principa, pored nacionalizma, na kojem će biti zasnovan dalji razvoj Republike Turske.⁸

U okolnostima rastućeg otpora modernizatorskim tendencijama i sekularnom nacionalizmu, kemalističke vlasti tokom tridesetih godina 20. veka pojačavaju kontrolu zauzimajući tvrdu autoritarnu liniju. Posebno se ističu etnička pripadnost i rasa kao definišući elementi turskog nacionalnog identiteta, o čemu svedoče etnički mitovi izraženi u „istorijskoj tezi“ i „teoriji o solarnom jeziku“.⁹ Važno je naglasiti da se dati model rase odnosio na etničku pripadnost određenu jezikom koji je, uz veru, postao najznačajniji činilac nacionalnosti. Usled toga je poznavanje turskog jezika bio uslov za dalju asimilaciju i homogenizaciju identiteta (Alaranta, 2014: 111; Cagaptay, 2006: 156-157; Smit 2010: 164).

Etnički nacionalizam je zbog velikog broja neturskog stanovništva ostao ograničen na malu grupu intelektualaca poput Rize Nura (*Rıza Nur*), Nihala Atsiza (*Nihâl Atsız*) i Rehe Turkana (*Reha Öğuz Türkkân*). Njihove ideje nikada nisu stekle dominantan uticaj u okviru turskog nacionalnog pokreta usled izraženog rasizma¹⁰ i, u slučaju Atsiza, antiislamizma. Prema tome, kemalistički koncept nacionalizma se može okarakterisati kao teritorijalni nacionalizam sa izraženim etno-religijskim elementima. Svi muslimani koji su bili spremni da usvoje tursku kulturu i jezik smatrali su se pripadnicima turske nacije (Uzer, 2016: 109-128).

Hladnoratovski izazovi: (konzervativna) redefinicija turskog nacionalizma

U izmenjenim međunarodnim okolnostima dirigovanim hladnoratovskom podeljenošću sveta, Republika Turska staje na stranu zapadnog, antikomunističkog bloka čime napušta strogu izolacionističku politiku ranog kemalizma. Međunarodni kontekst vodio je ka demokratizaciji Turske koja je prouzrokovala višestruke promene na unutrašnjem planu. Tako je u uslovima pojačanog otpora trodecenijskoj vladavini Republikanske narodne partije i njenoj politici identiteta došlo do pojave i razvoja novog, konzervativnog oblika nacionalizma kao amalgama turskog nacionalizma, islama i osmanske prošlosti (Uzer, 2016: 218-219).

[8] Vladajuća Republikanska narodna partija je osnovana kao garant nacionalnog jedinstva čiji legitimitet počiva na izgradnji nacije, države i društva (Čorbić, 2020: 145; Jović, 2016: 358).

[9] Reč je o interpretacijama istorije po kojoj Turci predstavljaju tvorce mnogih civilizacija u istoriji, a turski jezik majku svih jezika (Uzer 102, 103).

[10] Njihov rasizam ne treba mešati sa pomenutim kemalističkim konceptom rase. Sam Atatürk je odbacivao rasizam (Videti u: Uzer, 2016; Cagaptay, 2006).

Paradoksalno, konzervativna redefinicija turskog nacionalizma podrazumeva isticanje upravo onih komponenti na kojima je izgrađen turski identitet, a koje su potiskivane od strane kemalističke elite. Prepoznavši privrženost masa datim vrednostima, opoziciona Demokratska partija (*Demokrat Parti*) ih je iskoristila i došla na vlast 1950. godine čime je okončan period dominacije CHP-a. Koketiranje sa islamsko-osmanskim nasleđem donelo je ovoj stranci ogromnu popularnost i podršku kod konzervativnih slojeva turskog društva. Jačanjem islamske komponente turskog nacionalizma armija će postati garant sekularnog koncepta nacionalnog identiteta što je okvir koji uveliko objašnjava česte pučeve u Turskoj (Čorbić, 2020: 149; Jović, 2016: 360).

Konzervativni nacionalizam doživljava vrhunac u drugoj polovini 20. veka proklamovanjem tzv. tursko-islamske sinteze koja će nakon puča 1980. godine postati deo zvanične politike. Reč je o pokušaju da se turski etnonacionalizam spoji sa osmanskim nasleđem i islamom što su vojne vlasti preuzele kao ideološki okvir u borbi protiv radikalnih islamista i marksističkih grupacija. Na taj način je islam iskorišćen za kreiranje tursko-islamskog identiteta naklonjenog režimu.¹¹ Islam postaje krucijalan činilac turskog nacionalizma obezbeđujući mu neophodnu vitalnost i istorijsku utemeljenost u ambijentu ekspolozije prigušenih identiteta i etno-religijske antagonizacije (Çolak, 2006: 600; Houston, 2001: 90; Kadioglu, 2006).

Nakon državne kontrole religije kroz Direkciju za verska pitanja (*Diyanet*)¹² došlo se do državnog sponzorstva sunitsko-hanefijskog islama na uštrb heterodoksne alevijske zajednice i šafijske škole sunitkog islama koju ispoveda većina kurdskog stanovništva (Bose, 2018: 104, 107; Lord, 2016; Yilmaz and Albayrak, 2022: 80).¹³ Tako je, po Uzeru, sa pojavom konzervativnog nacionalizma i formulisanjem tursko-islamske sinteze, turski nacionalizam postao vulgarniji i diskriminatorniji prema različitim društvenim grupama, a posebno prema alevitima, ženama i komunistima (Uzer, 2016: 196).

Između kemalističke prošlosti i islamističke realnosti

Kritikujući vesternizatorske tendencije i njihov uticaj na tursko društvo i nacionalni pokret, konzervativni nacionalisti i islamisti pokušavaju da re-

[11] Kristofer Hjuston (*Christopher Houston*) govori o birokratizovanom ili etatističkom islamu u službi režima, navodeći poznatog imama Fetulaha Gjulina (*Fetullah Gülen*) kao njegovog predstavnika (Houston, 2001: 90-157).

[12] O identitetskoj politici Dijaneta i uticaju AKP na njeno delovanje videti više u: (Yilmaz and Albayrak, 2022).

[13] Procenjuje se da Aleviti čine 15-20% ukupnog stanovništva Turske, s tim da 70% sebe smatra Turcima dok se preostalih 30% pripadnika alevitske zajednice deklariše kao Kurdi. Stigmatizovani kao otpadnici od vere, Aleviti su često meta kako institucionalne diskriminacije tako i otvorene netrpeljivosti ekstremističkih grupa. Tokom devedestih godina 20. veka dolazi do eskalacije nasilja nad ovom zajednicom (Bose, 2018: 107-115; Shankland 2003).

afirmišu osmansko-islamsko nasleđe kao model za izgradnju zajedničkog identiteta koji bi pomirio nekoliko subkulturnih, etničkih i regionalnih identiteta. Konzervativni intelektualci predvođeni predsednikom Turske Turgutom Ozalom (*Turgut Özal*) i islamisti okupljeni u Partiji blagostanja pozivali su se na multireligijsku i multikulturalnu osnovu Osmanskog carstva (Çolak, 2006: 592-596). Partija blagostanja je videla u islamskom identitetu formulu za rešenje kurdskog problema. Naime, nasuprot etatističkom islamu podložnom uticaju režima, oni priznaju postojanje i jednakost Kurda, ali insistiraju na potčinjavanju zajedničkom, islamskom identitetu (Houston, 2001: 157). Kurdski nacionalizam se javlja u odnosu i po uzoru na turski nacionalizam. On se razvija kao otpor zvaničnoj viziji nacionalnog identiteta pa je državno nasilje sprovedeno u tu svrhu odlučujuće doprinelo njegovoj artikulaciji i homogenizaciji (Donmez, 2007: 50-54).¹⁴

Dualizam turskog nacionalizma ogleda se u egzistenciji sekularnog, kemalističkog modela protežiranog od strane duboke države, prvenstveno armije i pravosuđa, i religijskog nacionalizma artikulisanog kroz delovanje Partije blagostanja. Pobeda ove stranke na izborima 1995. godine, može se okarakterisati kao indikator uspona religijske verzije nacionalizma i neuspeha, odnosno preispitivanja kemalističke dogme (Đurić, Ajzenhamer, 2011: 459). Trend jačanja islamskog nacionalizma kulminira dolaskom na vlast AKP, naslednice ugašene Partije blagostanja.¹⁵

Prihvatajući sekularni karakter turske države, ova stranka se zalaže za redefiniciju sekularizma kroz omogućavanje javne vidljivosti islama (Çınar, 2011:15). Trend jačanja islamističke komponente turskog identiteta potvrđuje i istraživanje sprovedeno 2006. godine. Polovina turskih muslimana dala je primat verskom u odnosu nacionalni identitet, što je bila velika promena imajući u vidu da je samo godinu dana ranije taj broj iznosio 43% ispitanih (Haynes, 2010: 320). Suočeni sa datim okolnostima čelnici CHP-a, kao nosioca kemalističkog nacionalizma, proklamovali su nakon izbora 1999. godine politiku anadolijske levice (*Anadolu Solu*) prilagođavajući programsku agendu stranke tradicionalnim vrednostima turskog društva, uključujući i verske elemente (Čorbić, 2020: 154, Ciddi, 2008: 96).

Međunarodna situacija izazvana sukobom u Siriji i sa njom povezano kurdsko pitanje ojačali su nacionalističke tendencije u okviru vladajuće AKP. Ideološko približavanje i sklapanje koalicije sa ultranacionalističkom Partijom nacionalnog pokreta (*Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP) sve-dođe o datim kretanjima. U skladu sa navedenim indikativno zvuči kon-

[14] Status nacionalne manjine priznat je samo nemuslimanskim zajednicama pa se Kurdi, čiji se broj procenjuje na 14 miliona, i dalje bore za priznanje. U zvaničnom diskursu oni su dugo predstavljani kao „planinski Turci“ (Jović, 2016: 357; Donmez, 2007: 61).

[15] AKP je 2001. godine osnovala grupa umerenih i proevropskih članova Partije blagostanja, ugašene pod optužbom da je narušavala sekularni poredak. Podsećanja radi, vlada Nedžmetina Erbakana (*Necmettin Erbakan*) lidera stranke, srušena je pod pritiskom armije 1997. godine (Videti više u: Đurić, Ajzenhamer, 2011).

statacija Sumantre Bousa (*Sumantra Bose*) da je Atatürkova sekularna država mrtva i zamenjena Erdoganovom državom zasnovanom na religioznoj, većinskoj sunitsko-hanefijskoj komponenti turskog nacionalnog identiteta (Bose, 2018: 321).

Zaključak

Na osnovu izloženog može se uočiti kontinuitet između konzervativnog nacionalizma oličenog u konceptu tursko-islamske sinteze i identitetske politike AKP. Reinterpretacija kemalističkih principa započeta demokratiskim otvaranjem zemlje, kulminirala je nakon 2002. godine dolaskom ove stranke na vlast. Pušten iz boce, duh osmansko-islamskog nasleđa se nije mogao zaustaviti, usled čega se dalji razvoj može okarakterisati kao prirodan sled događaja.

Potrebno je naznačiti da je ključna skretnica u procesu redefinicije turskog nacionalizma bio puč iz 1980. godine. Usvajanjem koncepta tursko-islamske sinteze kao okvira na osnovu kojeg treba dalje razvijati nacionalni identitet, kemalistička armija je kontraproduktivno žrtvovala izvorni Atatürkov koncept nacionalizma. Na taj način je isti, uprkos kemalističkom potiskivanju islama i osmanske prošlosti, kristalisan upravo u tim kategorijama na osnovu kojih je i izgrađen.

Pozivajući se na nedostatke sekularnog nacionalizma, konzervativni, odnosno islamistički intelektualci i političari, ponudili su revidiranu verziju kao rešenje za problem etničke polarizacije oličene u kurdskom pitanju. Ipak, imajući u vidu aktuelna dešavanja postaje jasno da integracija kurdske stanovništva na bazi islamske solidarnosti nije dala željene rezultate. Čini se da revidirani model turskog nacionalizma ostaje obeležen kemalističkim tendencijama homogenizacije identiteta što govori o postojanju određenog kontinuiteta politika.

The evolution of Turkish nationalism: from the Kemalist to the religious model

Abstract

The paper intends to demonstrate redefinition of the secular version of Turkish nationalism in the period after the multipartyism introduction in the Republic of Turkey. In the Cold War context, Turkish nationalism has been openly reinterpreted in accordance with the Islamic and Ottoman identity components, thus gradually abandoning the original Kemalist conception. Finally, the evolution climaxed in 1980 when the Turkish-Islamic synthesis became part of the official agenda sponsored by the military authorities. Followed by the Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP), the Welfare Party (Refah Partisi) came to power after electoral success, which one may interpret as the expected course of events.

Key words:

Republic of Turkey, Turkish nationalism, kemalism, Turkish-Islamic synthesis, secularism, islamism

Literatura

- Alaranta, Toni (2014). *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*. Abingdon: Routledge.
- Bose, Sumantra (2018). *Secular States, Religious Politics: India, Turkey, and the Future of Secularism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cagaptay, Soner (2006). *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* London and New York: Routledge.
- Ciddi, Sinan (2008). *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and Nationalism*. Abingdon: Routledge.
- Čorbić, Dušan. Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske: *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 14, 23 (2020), str. 141-162.
- Çınar Menderes, (2010). "Turkey's Present Ancien Regime and the Justice and Development Party". U: *Nationalism and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish issue*. London: Routledge.
- Çolak, Yılmaz, Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey: *Middle Eastern Studies*, 42,4 (2006), pp. 587-602.
- Dönmez, Rasim Özgür, Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity: *Ethnopolitics*, 6, 1 (2007), pp. 43-65.
- Đurić, Živojin i Ajzenhamer Vladimir, Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma: *Srpska politička misao*, 34, 4 (2011), str. 441-466.
- Gellner, Ernest. (1998). *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Haynes, Jeffrey, Politics, identity and religious nationalism in Turkey: from Atatürk to the AKP: *Australian Journal of International Affairs*, 64:3, (2010), pp. 312-327
- Houston, Christopher (2001). *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*. Oxford: Berg.
- Jović, Dejan (2016) „Turska“, u: *Bliski istok*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kadioğlu, Ayşe, The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity: *Middle Eastern Studies*, 32, 2 (1996), pp. 177-193.
- Katalin, Siska, Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation: *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57, 3 (2016), pp. 275-288.
- Kirişçi, Kemal and Winrow, G.M. (1997). *The Kurdish Question and Turkey*. Southgate: Taylor & Francis.
- Klog, Ričard (2000). *Istorija Grčke novog doba*. Beograd: Clio.
- Kösebalaban, Hasan (2011). *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lord, Ceren, Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey: *Nations and Nationalism*, 23 (2017), pp. 48- 67.
- Shankland, David (2003). *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*. London: RoutledgeCurzon.
- Smit, D. Antoni (2010). *Nacionalni identitet*. Beograd: XX vek.

Uzer, Umut (2016). *An Intellectual History of Turkish Nationalism*. Salt Lake City: The University of Utah Press.

Yilmaz, Ihsan and Albayrak Ismail (2022). *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*. Singapore: Palgrave Macmillan.